

Saida MAMATKULOVA,

Андижон Давлат университети таянч докторанти

E-mail:saidamamatkulova@gmail.com

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. Маматов.А.Э тақризи асосида

VIEWES ON THE DEFINITION OF THE MAIN CRITERIA AND FEATURES OF THE LITERARY NORM

Abstract

As language emerges in society, its enrichment and development are inextricably linked with the rise of society. And the fact that language is understandable and correct for everyone determines its life. The language norm and the criteria that determine it play an important role in this. We can say that in determining the essence of the language norm it is impossible not to dwell on its main criteria and features, on the contrary, the ideas about the norm are nothing but dry words. In modern linguistics, different views are expressed on the qualitative features and criteria of the literary norm. In this article we will consider the definition of language norm and literary norm, criteria and signs in their definition.

Key words: linguistic norm, literary norm, norm criteria, norm norms, codified, stability, variability, dynamism, reality and objectivity, exclusivity, assessment, conservatism.

ВЗГЛЯДЫ НА ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ КРИТЕРИЕВ И ПРИЗНАКОВ ЛИТЕРАТУРНОЙ НОРМЫ

Аннотация

По мере появления языка в обществе его обогащение и развитие неразрывно связаны с подъемом общества. А то, что язык понятный и правильный для всех, определяет его жизнь. Важную роль в этом играют языковая норма и критерии, которые ее определяют. Можно сказать, что при определении сущности нормы языка нельзя не останавливаться на ее основных критериях и признаках, наоборот, представления о норме - не что иное, как сухие слова. В современной лингвистике высказываются разные взгляды на качественные особенности и критерии литературной нормы. В этой статье мы рассмотрим определение языковой нормы и литературной нормы, критерии и признаки в их определении.

Ключевые слова: языковая норма, литературная норма, критерии нормы, нормы нормы, кодифицированные, стабильность, изменчивость, динамизм, реальность и объективность, избирательность, оценка, консерватизм.

АДАБИЙ НОРМАНИНГ АСОСИЙ МЕЗОН ВА БЕЛГИЛАРИНИ АНИҚЛАШДАГИ ҚАРАШЛАР

Аннотация

Тил жамиятда пайдо бўлар экан, унинг бойиши, ривожланиши ҳам жамиятнинг юксалиши билан узвий боғлиқдир. Тилнинг ҳамма учун тушунарли ва тўғри бўлиши эса унинг умрини белгилайди. Бунда тил нормаси ва уни белгиласи мезонлар муҳим ўрин тутди. Айтишимиз мумкинки, тил нормасининг моҳиятини аниқлашда унинг асосий мезон ва белгилари ҳақида тўхталмасдан бўлмайди, аксинча, норма ҳақидаги келтирилган фикрлар қуруқ гапдан бошқа нарса бўлмай қолади. Ҳозирги замон тилшунослигида адабий норманинг сифатий белгилари ва мезонлари тўғрисида турли фикрлар баён қилинган. Ушбу мақолада тил нормаси ва адабий норманинг таърифи, уларни аниқлашдаги мезон ва белгиларни қўриб чиқамиз.

Калит сўзлар: тил нормаси, адабий норма, норма мезонлари, норманинг белгилари, кодификацияланганлик, барқарорлик, вариантдорлик, динамиклик, реаллик ва объективлик, танланганлик, баҳоланганлик, консервативлик.

Кириш. Норма нутқни, нафакат нутқни ривожланишдаги тилни ҳам маълум қоидага солиб турувчи тил ҳодисасидир. Рус шоири Пушкин шундай деб ёзган эди: “грамматик хатоларсиз бўлган рус нутқини ёмон қўраман”. Аммо “грамматик хатосиз” бўлган нутқ бор-йўғи маданияти паст бўлган, саводсиз одамнинг нутқи бўлиб қолаверади. Мазкур ёндошувни қўллаб қувватлаган ҳолда нутқ сифатини такомиллаштиришда мулоқот қонунларининг ҳаракатларини, шу жумладан маълум тилдаги мулоқотни кузатиш, нутқий вазиятни ҳисобга олган ҳолда бу қонунлар асосида ўз матнларини қуриш қобилиятини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Хилма хилликка бўлган муҳаббат ва маълум маданий сабр-тоқат умумий адабий нормани бартараф этмайди, ахир адабий тил бир нечта юз йилликлар мобайнида жамиятда интегратив (бирлаштирувчилик), умумлаштирувчи функцияни бажаради. Шунинг учун якуний ҳисобда умумий адабий нормани сақлаш ва тутиб туриш жамиятнинг умумий тарзда бир-бирларини тушуниб етиши ва коммуникацияда муваффақиятга эришишини, шу жумладан оммавийликда ҳам юқорида кўрсатилган натижалар билан таъминлайди. Умумий

адабий норманинг асосини ташкил этувчи матнларнинг турлари вақт ўтиши билан ўзгариб кетиши бошқа масала. Тилшунос М.М. Бахтин таъкидлаганидек, маълум бир фаолият соҳаларининг аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда турли даврларда адабий тилнинг қўламлари ва бу соҳаларга хизмат кўрсатувчи нутқий жанрлар ўзгаради. Масалан, қадимда битиклар, черков матнлари эталон бўлган бўлса, XIX асрларда норма бадиий адабиёт базасида ишлаб чиқилган. XX асрнинг 60-80 йилларида илмий-оммавий адабиётнинг аҳамияти ўсди. Асрнинг сўнги ўн йилликларида эса ОАВ тили: газеталар, радио, телевидение, Интернет муҳим роль ўйнай бошлади, оғзаки нутқнинг аҳамияти ҳам ўсиб бормоқда. Тил нормаси ҳақида ўз билимларини ошириш, тил воситаларини тўғри танлаш ва қўллаш учун кузатишдан ташқари турли сўров материаллари: лугатлар, грамматиклар, илмий-оммабоп нашрлар, радио ва теле дастурлар, айниқса Интернетдан кенг фойдаланиш мумкин

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). аниқланади. Умуман олганда, нима кўп қўлланилса, ана ўшанинг ўзи тил нормасини ташкил қилади”[1].

Мюнхан университетининг профессори К.Фосслер норманинг мезонларида бири – бу нуткни индивидуал фахмлаш, нутқ дидини сеза билиш (“чуства вкуса”)[2] деб ҳисоблайди.

Адабий норманинг мезон ва белгиларини аниқлашга қаратилган баъзи ишларда адабий тилни ишлов берилган, сайқалланган, амалиётда синалган, синондан ўтказилган, барқарор, жамият томонидан англалган ва эгалланган, шунингдек, тан олинган нормалар системасидан иборат деб таърифланган[3].

Тилшунос А.Ҳожиёвнинг фикрича, ишланганлик, сайқал берилганлик, халқнинг турли маданий эҳтиёжларига хизмат қилувчи белгилари нормага мезон бўла олади[4].

М.И.Морозова адабий норманинг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган икки, эстетик ва микдорий мезонларин фарқлайди[5].

Г.Г.Инфантова учта мезонни норманинг хусусиятларига киритади, яъни: 1) тадқиқотчининг нуктаи назаридаги юқори даражадаги частоталик, 2) ёзма манбалардаги юқори даражадаги частоталик, 3) тил ходисаларининг бадиий адабиётда қайта тикланишлари[7].

Бунга ўхшаш норманинг микдорий ва юқори частоталик мезонларин бошқа ишларда ҳам кузатамиз. Масалан, К.Б.Бектов, Р.Г.Пистровский [8] ва А.И.Белоцерковскаялар ўз тадқиқотларида тил фактларининг нормативлигини аниқлашда статистик мезонни етакчи омил деб ҳисоблайдилар, Р.Р.Каспранский эса норма учун кенг тарқалганлик ва стандартлик мезонлари хос, деган хулосага келади.

Шуни қайд қилиш керакки, статистик мезоннинг ўзи олимлартомонидан турлича талкин қилинади ва тушунилади. Баъзи ҳолатларда тил ходисаларининг тез-тез қайталаниши жараёнини билдирса, жуда кўп ҳолларда кенг тарқалганлик, яъни кўпчилиқ кишилар нутқидаузлуксиз қўлланиш, деган маънони беради. Бу ҳолларда тил бирликларининг статистик белгиси нуфузлилик тушунчаси билан уйғунлашиб кетади. Нуфузлилик эса тил жамоаси томонидан маъқулланиб, баҳоланган бўлади, шунинг учун ҳам нуфузлилик нормативлиқнинг асосий мезонларидан бири бўлиб ҳисобланади. Тил бирликларининг нормага муносабатини аниқлашда статистик мезоннинг камчилигини, заифлигини тилшунос К.С.Гарбачевич шундай изоҳлайди: “Баъзи тадқиқотчилар адабий тил нормасининг муҳим белгиси тил бирликларининг қўлланиш даражасидир деб ҳисоблайдилар, яъни соф микдорий омил. Албатта, нормани аниқлашда бу белгини назарда тутиш жуда муҳим. Лекин ўз-ўзидан маълумки, нутқ ходисаларининг кенг тарқалганлиги белгиси уларнинг нормативлигини белгилайдиган ишончли кўрсаткич эмас”[8]. С.И.Ожегов эса тил нормаси бу статистик ходиса эмас, балки норма тил учун типик ходисадир деб, шундай ёзади: “Тил нормаси – бу статистик ходиса эмас, чунки тилда кенг тарқалган ва тез – тез такрорланиб турувчи бирликлар хато бўлиши ҳам мумкин. Тил нормаси фақат кенг тарқалган, одатдаги тил бирликлари эмас, балки биринчи навбатда, маълум ижтимоий–тарихий ходисаларнинг моҳиятига мос келувчи типик ходисадир. Шунинг учун ҳам тил нормасини қандайдир статистик оралик деб қараш асло мумкин эмас”[9].

С.И.Ожеговнинг тил нормасига берган бу таърифида тез-тез қайталанишнинг аҳамияти инкор этилмайди, шу билан бирга тил нормасининг тил учун “типик”лигига диққатни жалб этиш кераклиги таъкидланади. Натигада “типик” тушунчаси баъзи тилшунослар томонидан “структурага мувофиқ имконият

ёки тил моделларига мувофиқлик” мезонларига ажратилади. Юқорида айтилганларидан хулоса шуки, норма тилдаги типик ходиса бўлиб, тил системасидаги қонуниятларни ва унинг тадрижий тараққиётини акс эттиради.

К.С.Гарбачевичнинг фикрича, тил моделларига мувофиқлик мезони нормативлиқни хал қилувчи ва асосий белгисидир, ижтимоий нкфузлилик эса норманинг иккинчи даражали белгиси ҳисобланади. Шу билан бирга К.С.Гарбачевич тил ходисаларининг микдорий баҳоланиши имкониятларини инкор қилмайди, лекин кенг тарқалганлик нормативлиқнинг белгиси бўлмайди, балки нормативлиқдан дарак берувчи белги (симптом)дир деб ҳисоблайди[10].

Айтилганлардан ташқари К.С.Гарбачевич яна адабий норманинг умумий тарқалганлиги, мажбурийлиги, қўлланилганлиги, одатийлиги ёки қўникилганлиги ҳамда маданий – эстетик нуктаи назардан мақбуллиги мезонларини ҳам келтиради.

“Адабий норма максимал турғунликка эгадир. Нормадаги бу хусусият консерватив бўлишга олиб келади. Турғунлик, максимал барқарорлик, традиционлик ва консерватизм норманинг жамият аъзолари ўзаро фикр алмашиши учун имкон берувчи муҳим шартидир”, – деб ёзади Э.Бегматов[11]. бу билан у норманинг турғунлик, барқарорлик, анъанавийлик ва консервативлик мезонларини аниқлайди. Шунингдек, Б.Н.Головин ҳам адабий норманинг традицион ходиса эканлигини эътироф этади.

Баъзи ишларда адабий норманинг қўшимча мезонлари фарқланади, масалан, В.А.Ицкович зврурийлик, онгли йўналирилганлик, маълум намунали манбага таянганлик ва махсус белгиланганлик мезонларини, И.Б.Барышева эса тилнинг ривожланиш тенденцияларига мувофиқ келиш ва яроқлилик мезонларини фарқлайдилар. Жуда кўп ишларда адабий норманинг стабиллиги, онгли бошқарилиши, мажбурийлиги, танланганлик, тушуниланган бўлишлиги мезонлари қайд этилади.Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда нормативлиқнинг яна бир неча анъанавий мезонини фарқлаш мумкин: 1) тил ходисаларининг кенг тарқалганлиги, 2) тил системаси имкониятларининг мос келиши, 3) тил бирликларининг умумхалқ томонидан ижобий баҳоланганлиги ва умумжамоа томонидан маъқулланганлиги мезонларидир.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Шуни унитмаслик керакки, тил ходисаларининг кенг тарқалганлик мезони ҳар доим ҳам маъқул бўлавермайди, чунки (оғзаки) нутқда жуда кам учрайдиган тил элементлари ҳам бор, лекин бу бирликлар нормага зид бўлмаслиги мумкин.

Тил системаси имкониятларининг мувофиқ келиши шундаки, бу мезон сўзловчиларнинг сеза олиш қобилиятига асослангандир, шу боисдан ҳам бу мезон унчалик катта аҳамият касб этмайди.

Оғзаки нутқда энг тўғри ва нуфузлили бу адабий тилда гаплашувчилар нутқидир.Юқорида баён қилинган фикрлар асосида оғзаки нутқ нормативлигини аниқлашда яна икки мезонни фарқлаш мумкин: 1) маълум тил бирликларининг адабий тилда сўзловчилар нутқида қўлланилиши.

Ф.П.Филин адабий норманинг муҳим хусусиятларидан бири тартибга солиш, тўғрилаш мезонлари эканлигини қайд қилади ва қоидага солинган нормалар, яъни адабий норма ҳақида қоидаларни тартибга солинган нормалар атамаси билан махсус ажратади.

Айрим мақолаларда эса норматив воситаларнинг “тўхрилиги”, “мажбурийлиги” мезонлари ҳам мавжуд эканлиги қайд қилинган.

Норманинг норматив луғатларда, грамматикаларда, қўлланмаларда қайд этишини ҳисобга олган ҳолда, Р.Р.Гельгардт адабий норманинг реаллик мезони тил системасининг реаллиги билан белгиланишини эътироф этади[12].

Айрим тилшунослар тилнинг ўзи ривожланиш жараёнида ўзгариб туришини назарда тутиб, адабий норманинг ҳам ўзгариб туришини назарда тутиб, адабий норманинг ҳам ўзгариб туривчи категория эканлиги тасдиқласалар, бошқалари адабий норманинг турғунлиги, барқарорлиги нисбий эканлигини, бу турғунлик, барқарорлик жуда катий бўлмасдан, балки маълум маданий-эстетик шакл, ташқи кўринишларга эга эканлигини таъкидлайдилар.

Юқорида келтирилган фикрларни умумлаштириб, уларнинг маъносини чақадиган бўлсак, ўз-ўзидан келиб чиқадики, ривожланувчанлик, яъни динамиклик мезони ҳам адабий нормага хос хусусиятлардан бири экан.

Адабий норманинг онгли ишланганлик, маълум тартиб-қоидага солинганлик, қатъий регламентация қилинганлик, танланганлик, ёзувда мустахкамланганлик мезонлари унинг кодификацияланганлик белгисини ҳам келтириб чиқаради. Норма ва унинг кодификацияланганлигига бағишланган ишлар бу ҳодисанинг реал эканлигидан далолат бериб турибди.

Э.Косериунинг машхур схемаси (система-норм-узус)га асосланиб, В.Г.Котомаров ва А.А.Леонтьевлар нормани психология ва лингвистика фанлари билан бир-бирга чоғштириб ўрганадилар ва “коммуникатив мақсадга мувофиқлик” мезонини тавсия қиладилар. Бу мезонга биноан норма нуткий алоқанинг ҳар хил

шароитида ўзгариб туради ва коммуникатив-стилистик мақсадга мувофиқлик вазифасини бажаради. Уларнинг фикрича: “Бадиий ифодаланишнинг тўғрилиги коммуникатив-стилистик мақсадга мувофиқлик вазифасини амалга оширади, бошқача айтганда, мазкур фикрнинг мувофиқлиги (шунингдек, боғлиқлик кучининг камайиши ҳар бир вазиятнинг, нутқ жанри, услуби, умуман фикрни кенг доирада қўлланилиши)дир”[13]. Муаллифлар яна шунини таъкидлайдиларки, коммуникатив мақсадга мувофиқлик мезони тил ҳодисаларининг нормативлигини аниқлашда ва умуман нутқ маданияти соҳасида муҳимдир, чунки, аввало, тил кишилар ўртасида алоқа воситасидир, ҳар қандай алқанинг эса мақсадга мувофиқ бўлиши табиий.

Э.Бегматов адабий тил нормаси ва унинг хусусиятларини аниқлашда рус ва совет тилшуносларнинг фикрларини чуқур илмий полемика тарзда таҳлил қилиб, адабий тил нормасини характерловчи қуйидаги энг муҳим 22 та белги ва мезонларни тартибга солган ҳолда жуда аниқ келтиради: адабий тил нормаси реал ва объектив, кодификацияланган, танланган ва баҳоланган, барқарор, консерватив, ривожланувчи (динамик), анъанавий изчил, типик, кенг ва умумтарқалган, яъни коллектив равишда қўлланадиган, вариантли, қатъий регламентация қилинган, услубий тармоқланган, ёзувда мустахкамланган, стандарт, намунали ва мўтабар, умумхалкий ва халқчил, кўпчилик томонидан онгли ўзлаштирилган, анланган ҳамда тан олинган, функционал зарур, маданий эстетик жиҳатдан баҳоланган, диалект ва шевалардан устун туривчи (наддиалектал) бўлишлигини қайд қилади [15].

Адабий норманинг юқорида келтирилган асосий ва қўшимча мезонлари ўртасидаги муносабатларни қуйидаги жадвалда шундай акс эттиришимиз:

№	Мезон ва белгилар	барқарорлик	Динамиклик	Кодификацияланган	Вариантдорлик
1	барқарорлик	+	-	+	-
2	динамиклик	-	+	-	+
3	Кодификацияланган	+	-	+	+
4	вариантдорлик	+	+	+	+
5	Реаллик ва объективлик	+	+	+	+
6	Танланганлик	+	+	+	+
7	Баҳоланганлик	+	+	+	+
8	Консервативлик	+	-	+	-
9	Синхронлик (замонавийлик)	+	+	+	+
10	Анъанавий изчиллик	+	+	-	+
11	Типиклик	+	+	+	+
12	Умумтарқалганлик	+	-	+	+
13	Регламентация қилинганлик	+	-	+	-
14	Услубий тармоқланганлик	+	+	+	+
15	Ёзувда мустахкамланганлик	+	-	+	+
16	Стандартлик	+	-	+	-
17	Намунавийлик, мўтабарлик	+	+	+	+
18	Умумхалкийлик	+	+	+	+
19	Онгли ўзлаштирилганлик, тан олинганлик	+	+	+	+
20	Маданий-эстетик жиҳатдан баҳоланганлик	+	+	+	+
21	Функционал зарурийлик	+	+	+	+
22	Диалект ва шевалардан устун турганлик (наддиалектал)	+	+	+	+
23	Мақсадга мувофиқлик	+	+	+	+-

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Юқорида келтирилган адабий норманинг ҳамма белги ва мезонлариниунга тааллуқли, унинг асосий хусусиятлари деб тан олган ҳолда, биз уларнинг орасида энг муҳими тўрт мезон, яъни барқарорлик (стабиллик), ривожланувчанлик (динамиклик), қонулаштирилганлик (кодификацияланган) ва муқобилдорлик (вариантдорлик) мезонлари деб биламиз, қолганлари эса қўшимча, яъни ана шу тўрт мезонни тўлдириб, мустаҳкамлаб боровчи, бу асосий мезонларнинг яшаш учун шароит яратувчи мезонлардир. Чунки қолганлари шу тўрт мезон негизида

ётади ва уларнинг асосида намоён бўлади. Ана шу фикрга асосланган ҳолда адабий тил нормасига қуйидагича таъриф берамиз: Адабий тил нормаси — бу кодификацияланган, барқарор, шу билан доимо ривожланиб, ўзгариб турувчи (динамиклик), вариантдорлик хусусиятига эга бўлган, тил системаси томонидан йўл қўйилган тил ҳодисаларининг йиғиндиси ҳисобланиб, маълум тилда сўзловчилар нутқида танланиб олинган ва мустаҳкамланган, шунингдек маълум давр ичида адабий тилни мукамал эгалланган кишилар учун умуммажбурий бўлган лисоний ҳодисадир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Истрина Е.С. Нормы русского литературного языка и культуры речи. М.-Л., 1948. С.19.
2. Фосслер К. К вопросу об отношении между “правильным” и “истинным”. М., 1910. С.168.
3. Конрад Н.И. О литературном языке в Китае и Японии.//Вопросы формирования и развития национальных языков. М., 1960. С.48.
4. Ҳожиёв А.П. Лингвистик терминлар изохли луғати. Тошкент, 1985. 12 бет.
5. Морозова М.И. Варианты формы прилагательных (формы сравнительной степени).//Языковая норма и статистика. М., 1977. С.59.
6. Инфантова Г.Г. Очерки по синтаксису современной русской разговорной речи. Ростов на —Дону. 1973. С.27.
7. Бектаев К.Б., Пиотровский Р.Г. Математические методы в языкознании. Ч.Теория вероятности и моделирование нормы языка. Алма-Ата. 1973.
8. Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка. Л., 1971. С.9. 44-47с
9. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974. С.259.
10. Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка, 7-9 бетлар.
11. Бегматов Э. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти, 24-б.
12. Кожухарь Д.А. К вопросу о характере языковой норме.//Тезисы докл. Науч-метод. Конф. Ф-та иностр. Языков. Одесский ун-т. Одесса, 1964. С.4.
13. Котомаров В.Г. , Леонтьев А.А. Некоторые теоретические вопросы культуры речи.// Вопросы языкознания, 1966, №5.
14. Бегматов Э. ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти, 26-27бетлар.